

POSTANAK I RAZVOJ SRPSKE NACIJE

(NEKI METODOLOŠKO-TEORIJSKI PROBLEMI U
IZUČAVANJU POSTANKA I RAZVOJA SRPSKE NACIJE

IRO NARODNA KNJIGA
MARKSISTIČKI CENTAR CK SK SRBIJE
BEOGRAD

Izdavač:

**IRO NARODNA KNJIGA — Beograd
MARKSISTIČKI CENTAR CK SK SRBIJE
POSTANAK I RAZVOJ SRPSKE NACIJE**

Prvo izdanje

Tiraž: 3 000

**Štampa: ŠIRO »SRBIJA«, Beograd, Mije Kovačevića 5
Povez i korice: OOUR štamparija „Slobodan Jović”,
Beograd, 1979.**

Uređivački odbor:
MIROSLAV ĐORĐEVIĆ
DRAGOSLAV JANKOVIĆ
DUŠAN JANJIC
MILENKO MARKOVIĆ
MIRKO MIRKOVIĆ

Urednici:
DUŠAN JANJIC
MIRKO MIRKOVIĆ

Lektor:
MIRJANA PRIBIĆEVIĆ

Za izdavača:
MIRKO MIRKOVIĆ
VIDAK PERIĆ

S A D R Ž A J

Milenko Marković: UVODNE NAPOMENE — — — — —	5
PRILOZI — — — — —	7
Andrej Mitrović: NEKOLIKO TEZA O USLOVIMA I MOGUĆNOSTIMA PROUČAVANJA NASTANKA I RAZVITKA SRPSKE NACIJE — — — — —	9
Miroslav Đorđević: POLITIČKO-ISTORIJSKI PRISTUP IZUČAVANJU POSTANKA I RAZVITKA SRPSKE NACIJE — —	19
Dragoslav Janković: SRPSKA DRŽAVA I NASTAJANJE SRPSKE NACIJE — — — — —	45
Mirko Mirković: PRAVOSLAVNA CRKVA U SRBA NA NJIHOVOM PUTU OD NARODA DO NACIJE (O NEKIM ISTORIOGRAFSKIM SAZNAJIMA I PROBLEMIMA ISTRAŽIVANJA)	57
Radomir D. Lukić: O NASTANKU SRPSKE NACIJE SA SOCIOLOŠKOG GLEDIŠTA — — — — —	73
Petar Vlahović: POSTANAK I RAZVOJ SRPSKE NACIJE (ETNOLOŠKI PRISTUP) — — — — —	85
Prvoslav S. Plavšić: PROBLEMI U IZUČAVANJU NASTANKA I RAZVITKA SRPSKE NACIJE (ETNOPSIHOLOŠKI PRISTUP) — — — — —	113
Slavko Vukomanović: SRPSKI KNJIŽEVNI JEZIK KAO FAKTOR KONSTITUISANJA NACIJE I DEMOKRATIZACIJE NACIONALNE KULTURE — — — — —	121
Dušan Breznik: DEMOGRAFSKA ISTRAŽIVANJA PO NACIONALNOSTIMA (NEKI METODOLOŠKI I ANALITIČKI PROBLEMI) — — — — —	145
DISKUSIJA — — — — —	163
Danica Milić: ULOGA EKONOMSKOG FAKTORA U FORMIRANJU SRPSKE NACIJE — — — — —	165
Branislav Đurđev: NAPOMENE O ODREĐENJU NACIJE — —	173
Nikola Petrović: OBJEKTIVNE PRETPOSTAVKE I SUBJEKTIVNI FAKTORI U PROCESU FORMIRANJA SRPSKE NACIJE	179
Skender Rizaj: UTICAJ RAZLIČITIH ETNOSA BALKANA NA NASTANAK I RAZVITAK SRPSKE NACIJE — — — —	189

Boško V. Popović: NAPOMENE O IZUČAVANJU IDENTITETA LIČNOSTI U OKVIRU IZUČAVANJA NASTANKA I RAZVOJA NACIJE — — — — —	193
Vukašin Stambolić: NAPOMENE O TEORIJSKO-METODOLOŠKIM ELEMENTIMA PROUČAVANJA NACIJA — — —	197
Ilija Stanojić: GRAĐANSKE TEORIJE I TEORETIČARI NARODNOSTI I NACIONALNOG PITANJA DO SEDAMDESETIH GODINA XIX VEKA — — — — —	205
Prvoslav S. Plavšić: PSIHOLOGIJA, NAROD I NACIJA — —	221
Dušan Breznik: O NEKIM PITANJIMA IZUČAVANJA DEMOGRAFSKIH OSOBINA NACIONALNOSTI — — — — —	229
Petar Vlahović: ETNOLOŠKE KOMPONENTE U PROUČAVANJU SRPSKE NACIJE — — — — —	233
Radomir D. Lukić: PITANJA O RAZLICI NARODA I NACIJE —	235
Andrej Mitrović: NEKA PITANJA IZUČAVANJA NASTANKA I RAZVITKA SRPSKE NACIJE — — — — —	243
Ljubomir Međeši: POTREBA SPOZNAJE MEĐUETNIČKIH ODNOSA U IZUČAVANJU SRPSKE NACIJE — — — — —	247
Ružica Guzina: PRVOBITNA AKUMULACIJA KAPITALA U SRBIJI XIX VEKA I ODNOS NAROD—NACIJA — — —	255
Slavko Vukomanović: JEZIK, NAROD, NACIJA — — — —	263
Miroslav Đorđević: KA INTEGRACIJI IZUČAVANJA POSTANKA I RAZVITKA SRPSKE NACIJE — — — — —	267
Momčilo Zečević: NAPOMENE O METODOLOŠKO-TEORIJSKIM PRETPOSTAVKAMA ZA IZUČAVANJE NASTANKA I RAZVITKA SRPSKE NACIJE — — — — —	275
Milija Stanišić: NAROD I NACIJA — — — — —	281

PETAR VLAHOVIĆ

POSTANAK I RAZVOJ SRPSKE NACIJE

Etnološki pristup

I Uvod

Za razliku od drugih naučnih disciplina, pre svega istorije i sociologije, gde je urađeno nešto više, etnološka nauka nije posvećivala posebnu pažnju proučavanju nacije kao posebne kategorije. Smatralo se naprosto da je ovo gotova činjenica, pa je kao takva do nedavno prihvatana, a i danas se prihvata u tradicionalnoj etnologiji. S druge strane, reklo bi se da je za posao ovakve vrste, proučavanje nacije, etnologima nedostajalo smelije ulaženje u složene etničke procese čije proučavanje zahteva širi naučni pristup. Međutim, u novije vreme o naciji kao posebnoj kategoriji i u etnologiji se obraća više pažnje, pa i razmatranja o kojima će ovde biti reči treba shvatiti samo kao prilog i podsticaj za rad o pitanjima o kojima u nauci o narodu još nema odgovarajućih sinteza i teorijskih radova.

Na značaj proučavanja nacije u srpskoj etnologiji prvi je, makar i posredno, skrenuo pažnju M. S. Filipović radom o stvaranju etničkih grupa na planinama (Naučno društvo BiH, Radovi XVIII, Sarajevo, 1961).¹ To je dalo povoda M. Draškoviću da u svoja dva priloga još bolje osvetli ovaj problem i da tako radovima: *Udeo srpske arhaične kulture u srpskoj nacionalnoj kulturi u prošlosti i danas* (Poznanj, 1974)² i *Razmatranje o pojmu naroda i nacije sa osvrtom na mišljenje u*

¹ M. S. Filipović, *Stvaranje etničkih grupa na planinama*, Naučno društvo Bosne i Hercegovine, Radovi XVIII, Sarajevo 1961.

² M. Druškić, *Udeo srpske arhaične kulture u srpskoj nacionalnoj kulturi u prošlosti i danas*, »Problemy ludwey i narodowej«, Poznan 1974.

jugoslovenskoj naučnoj literaturi (»Glasnik EI SANU« XXIV, Beograd, 1975)³ načne ovaj veoma složeni problem.

Nekako u isto vreme (1974) pojavio se i rad T. Vukanovića **Etnogeneza Južnih Slovena** (Vranje, 1974),⁴ u kome se uzgredno govori i o srpskoj naciji kao rezultanti složenih etnogenetskih procesa na Balkanskom poluostrvu. Time bi, na žalost, za sada bila iscrpna lista radova koji neposredno raspravljaju o ovom problemu, mada priloga o drugim zajednicama ima znatno više i u etnološkoj i u srodnim naukama. Zbog toga se samo po sebi nameće veoma složeno metodološko pitanje: kako pristupiti proučavanju nacije, u konkretnom slučaju srpske, i koje elemente uzeti u obzir kao povezujuće na unutrašnjem i razgraničavajuće na širem planu? Razume se, svaka odrednica je u ovom slučaju dragocena. Ali, isto tako, sve se to ne može obuhvatiti, već je neophodno iz brojnih pitanja izdvojiti nekoliko pomoću kojih se može, koliko-toliko, ukazati na najvažnije odrednice koje su bitne za suštinu postavljenog sklopa pitanja. Pitanja o kojima će ovde biti reči odnose se pre svega na one odrednice koje imaju integrativno diferencijalno značenje, kao što su ime, etno-istorijski razvoj, antropološke osobine, jezik pismo, religija i neki elementi iz društvene, duhovne i materijalne kulture, kao i drugi integraciono-diferencijalni elementi o kojima nam pružaju podatke i etnologiji srodne nauke. Ali, pre nego se priđe konkretnim razmatranjima, nužno je ukazati na pojam nacija s etnološkog stanovišta. Nije reč ni o kakvoj strogoj definiciji, već o mestu ovog naziva u sklopu oznaka za druge ljudske zajednice koje su predmet etnoloških promatranja.

II Ljudske zajednice u svetlu etnologije

Ljudska misao je vekovima nastojala da razume i objasni raznolikost i podeljenost čovečanstva na različite zajednice. Težilo se pri tom da se dođe do što pouzdanijih i jasnijih saznanja. Usled toga su se stvarale odgovarajuće klasifikacione sheme čiji je cilj bio da se u ovo šarenilo unese više reda i jasnoće. Zbog toga su u tu svrhu korišćena različita obeležja, kao što su poreklo jezika, kultura, teritorijalna povezanost i druge karakteristike svojstvene odgovarajućoj zajednici. Uglavnom su te zajednice zamišljene kao trajne i nepromenljive celine, nastale u toku prirodnog razvoja, nezavisno od svesti njihovih pripadnika i od dinamike društvenih procesa.

³ M. Draškić, *Razmatranja o pojmu naroda i nacije sa osvrtom na mišljenje u jugoslovenskoj naučnoj literaturi*, Glasnik Etnografskog instituta, »SANU XXIV«, Beograd 1975.

⁴ T. Vukanović, *Etnogeneza Južnih Slovena*, »Vranjski glasnik X«, Vranje 1974.

Dakle, kako kaže S. Čirković, nauka o narodu težila je pozdanim saznanjima, ali je u isto vreme bila deo samosvesti čitave jedne epohe i ostala je njen dokumenat.⁵

Savremena etnologija uglavnom prihvata i za obeležavanje ljudskih zajednica upotrebljava izraze kao što su horda, grupa, porodica, rod, bratstvo, pleme, narod, narodnost i, najzad, nacija. Ukoliko se na ljudske zajednice može primeniti jedan od ovih naziva, onda su to etničke zajednice odgovarajućeg stepena. Složenost koja je sadržana u samoj reči (horda, grupa itd.) otkriva, pored prirodne jezičke osnove, i druge elemente koji su na određenom stepenu razvoja uticali na oblikovanje i povezivanje odgovarajuće zajednice. Pored vremena kao nerazdvojnog činioca, očigledno je u tome bila od značaja i povezanost u teritorijalno-političkim celinama, koja je u nastajanju jedne zajednice bilo kog tipa značajnija ukoliko je veća njena samostalnost i trajnost.⁶ S druge strane, svi ovi nazivi zajednica nisu čvrste i nepromenljive kategorije već su u prošlosti često menjale svoju sadržinu i značenje.⁷ Ovome bi se mogli dodati i drugi oblici ljudskog zajedništva o kome je u etnologiji sabrana bogata građa, ali su ipak takve zajednice najčešće ostale nedefinisane i nerazjašnjene. Reč je o lokalnim, teritorijalnim i drugim grupama. Sve ove zajednice su, kako s pravom ističe M. S. Filipović, promenljive veličine, jezički i kulturno homogene, endogamne i svesne svoga postojanja. U njima se produžavaju i menjaju nasledne osobine (biološko prilagođavanje), kao što se prenose i stvaraju nova duhovna dobra (kulturno prilagođavanje). Prema tome, jedna etnička zajednica nije stabilna nego, posmatrana u toku zbivanja, dinamički efekat ravnoteže između centripetalnih i centrifugalnih sila koje utiču na stvaranje i raspadanje ovakvih zajednica.⁸ Ovakve zajednice mogu biti raznih obima, užih i širih razmera, od onih lokalnog tipa, do većih skupina koje su se preko plemena i drugih zajednica razvile u veće integracione oblike, kao što su Sloveni, Germani ili

⁵ S. Čirković, *Moravska Srbija u istoriji srpskog naroda, Moravska škola i njeno doba*, Beograd 1972, 101; Izvod u Bagdala br. 118, januar 1969, str. 8—9, Kruševac (dalje citiranje: Čirković, *Moravska Srbija*); D. Milošević, *Moravska Srbija — ljudi i dela* (katalog), Kruševac 1971.

⁶ Uporedi: B. Grafenauer, *Pitanje srednjovekovne etničke strukture prostora jugoslovenskih naroda i njenog razvoja*. »Jugoslovenski istorijski časopis br. 1—2«, Beograd 1966, 10 (dalje citiranje, B. Grafenauer, str.).

⁷ Uporedi, B. Grafenauer, str. 6.

⁸ Vidi: M. Filipović, *Stvaranje etničkih grupa na planinama*, str. 103; M. Gušić, *Etnička grupa Bezjaci*, »Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slovena«, knj. 43, Zagreb 1967, P. Vlahović, *Pojave incestne i društvene endogamije kod nekih jugoslovenskih etničkih grupa*, »Časopis za zgodovino in narodopisje«, »Nova vrsta letnik 5«, Maribor 1969.

Romani, na primer.⁹ Moglo bi to, po F. Čulinoviću, predstavljati »istorijski nastalo integrisanje genetski srodnih skupina«,¹⁰ izuzimajući naciju koja može nastati i stapanjem etnički heterogenih elemenata.¹¹

Etnologija je već odavno zauzela stanovište o hordi, porodici, rodu, bratstvu i plemenu. Bavila se, kako je pisao M. Filipović, prvenstveno utvrđivanjem etničkih grupa i njihovih karakteristika, a ujedno i proučavanjem kulture uopšte kao jedne od najznačajnijih tekovina i osobina ljudskoga roda.¹²

Međutim, etnos, narod i nacija kao kategorija o kojima je sabrana obimna građa, u etnologiji su teorijski manje obrađivane. Očekivalo bi se da će problem i pojam etnosa biti u centru etnološke pažnje. Ali, u etnološkoj nauci i već ogromnoj etnološkoj literaturi ovakvih radova je malo ne samo u nas nego i u svetu uopšte. Ali, zanemarivanje teorije o etnosu, kao što je poznato, nije ipak smetalo etnologiji da se razvija i napreduje i da doprinese boljem poznavanju čoveka uopšte, kao i pojedinih ljudskih grupa ili etnosa.¹³

Iz radova koji su se do danas pojavili može se zaključiti da je svaka etnička grupa, bez obzira na veličinu, koja se po svom načinu života i po svojim shvatanjima izdvaja kao celina iz drugih grupa istog ranga, u stvari je etnos, etnička grupa. U etnologiji utvrđeno je i to da svaka etnička grupa, pored ostalog, predstavlja dvojstvo po tome što se sastoji: prvo, od ljudskih bića koja su tvorci i nosioci toga posebnog načina života i shvatanja, i onoga što se obično zove etničkim osobinama ili etničkom kulturom i, drugo, od njihovih tvorevina koje su ujedno i njihove karakteristike.¹⁴ »Etničko« se i danas vrlo često kao stalno i nepromenljivo, suprotstavlja »nacionalnom«, koje je zavisno od grupne svesti i podložno promenama.¹⁵

Narod kao pojam u etnološkoj literaturi se uglavnom uzima kao gotova činjenica i nešto što se samo po sebi podrazumeva. Međutim, pod pojmom narod podrazumeva se i zajednica ljudi sa višestrukim značenjem. Narod u državno-pravnom smislu znači pripadnost određenoj državi, a u etničkom označava, najkraće rečeno, sveukupnost pripadnika jedne određene zajednice, a može se govoriti i o narodu odre-

⁹ F. Čulinović, *Nacija i etnička zajednica*, »Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slovena«, knj. 45, Zagreb 1971, 234 dalje citiranje: Čulinović, *Nacija*, str.).

¹⁰ F. Čulinović, *Nacija*, str. 235.

¹¹ Isto.

¹² M. Filipović, *Stvaranje etničkih grupa na planinama*, str. 104.

¹³ Isto, str. 103.

¹⁴ M. Filipović, *Stvaranje etničkih grupa na planinama*, str. 103—104.

¹⁵ S. Čirković, *Moravska Srbija*, str. 101.

denog područja.¹⁶ Vremenom, pojam narod se oslobodio veze sa predeonim celinama, pa se po jezičkoj zajednici povezao sa zajedničkim kulturnim životom, a u istorijskoj perspektivi i sa zajedničkom tradicijom i političkim životom.¹⁷

Nacija je takođe pojam o kojem se u etnologiji manje raspravljalo. Uziman je kao nešto što se podrazumeva da postoji u sklopu ljudskih zajednica, ili se jednostavno preko ove činjenice prelazilo. Kod nas je jedino M. Draškić,¹⁸ sa dva svoja već pomenuta priloga, neposredno skrenuo pažnju i sa etnološkog stanovišta pokušao da u ovo složeno pitanje unese više svetla. M. Draškić je zastupao tezu, koja inače u nauci i društvu postoji, da se nacija ne može smatrati etničkom zajednicom, već je ona posebna kategorija koja ima specifična obeležja. Pripadnici određene nacije ne moraju da budu međusobno genetski povezani. Nacija se stvara i povezuje u zajedništvo na osnovu teritorije i ekonomike,¹⁹ kao i nekih drugih kriterijuma, koje Draškić takođe uzima u obzir obrazlažući ovo shvatanje.²⁰

Činjenica je da se u prošlosti i pojam nacija različito shvatao i tumačio. U prvo vreme upotrebljavan je u smislu rođe, rodovski vladajući, a kasnije je označavao slobodnu i suverenu društvenu zajednicu.²¹ Međutim, svet danas živi pod uticajem diferencijalnih faktora koji se uglavnom mogu svrstati u tri grupe. Jasno se izdvajaju ideološko političke, rasno-diferencijalne i nacionalne diferencijacije sa svim svojim negativnim posledicama. Svet se danas, „kako kaže F. Čulinović, ne može izbaviti iz tog spleta njegovih savremenih suprotnosti, mada mnogi znaci ukazuju na ipak nešto bolju budućnost.²² U ovom kontekstu se postavlja neminovna potreba za odgovorom na pitanje: šta je nacija, kada i kako se ona javlja, zašto nastaje, koje su njene pokretačke snage, koji su njeni dalji putevi i kakva joj je budućnost u razvitku ljudskog društva?²³ Bez pretenzije o bilo kakvoj definiciji, a njih već ima mnogo u literaturi, može se reći da je nacija društvena pojava koja se ne može izdvojiti iz sredine u kojoj je nastala. To je unutrašnja jedinstvena zajednica ljudi koji su povezani istim integrativnim i diferencijalnim osobinama, istorijski nastala radi odbrane egzistencijalnih interesa svoje skupine. Po tome se odvoja i istodobno razlikuje od drugih njoj sličnih

¹⁶ F. Čulinović, *Nacija*, str. 234.

¹⁷ Uporedi: B. Grafenauer, str. 12.

¹⁸ M. Draškić, *Udeo seoske arhaične kulture u srpskoj nacionalnoj kulturi u prošlosti i danas*, Poznanj 1974. Isti, *Razmatranje o pojmu naroda i nacije...* »Glasnik EI SANU« XIV, Beograd 1975.

¹⁹ M. Draškić, *Razmatranja o pojmu naroda i nacije...* str. 52.

²⁰ Videti Radove M. Draškića pod napomenom br. 14.

²¹ B. Grafenauer, str. 8.

²² F. Čulinović, *Nacija*, str. 216—217.

²³ F. Čulinović, *Nacija*, str. 218.

skupina.²⁴ Sa marksističko-lenjinističkog stanovišta, **nacija** je istorijska kategorija nastala na određenom stepenu istorijskog razvitka, u određenim društveno-istorijskim prilikama i uslovima, kad društvena podela rada i odnosi proizvodnje postignu meru koja obavezno dovodi do prerastanja etnički više-manje homogenih i srodnih zajednica u moderne nacije.²⁵

Ovako istorijski nastalu ljudsku zajednicu karakteriše ustaljena zajednica ekonomskog života (kada postoji radnička klasa), teritorija, jezik (osobito književni), svest etničke pripadnosti, pa i neke karakteristike mentaliteta, tradicija načina života, kulture i oslobodilačke borbe. Svi ovi elementi, sem ekonomske povezanosti i kulture (koja je u predindustrijskoj eri vlasništvo krajnje uskih grupa), nalazili su se još u predistoriji savremene nacije, u periodu koji seže do pretapanja plemena u etničke zajednice, odnosno narodnosti.²⁶

U ovom svetlu i sa ovog stanovišta učinjen je pokušaj da se, koliko je to moguće, etnološkom građom ukratko prikaže postanak i razvoj srpskog naroda i nacije. Preduslovi za prerastanje srpske etničke zajednice u nacionalnu, kao što će se videti, nisu bili nimalo laki, ni jednostavni, ni usklađeni. Izukrštane protivrečne, pa i suprotne komponente pokretale su ceo ovaj istorijski proces,²⁷ koji je imao svoju bar hiljadugodišnju staru istoriju.

III Kratka etnička istorija Srba

Reč je o veoma složenom pitanju na kome su se »ogledala« mnoga učena pera, domaća i strana. Literatura je o ovim pitanjima veoma pristupačna i poznata. Ali, radi kontinuiteta, širine i značaja problema o kome je ovde reč — postanak i razvoj srpske nacije — ipak se, makar i u najkraćim potezima, mora obratiti pažnja na etno-istorijske procese koji su se u prošlosti odvijali među Srbima i usloveli nastanak srpskog naroda i srpske nacije. Razume se, iako to izričito ne kaže, podataka ima o tome u radovima Jovana Cvijića, posebno u radu **Raspored balkanskih naroda**²⁸ zatim u radu **Geografski i kulturni položaj Srbije** (Sarajevo 1914), kao i u njegovoj studiji **Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zem-**

²⁴ E. aKrdelj, *Razvoj slovenačkog nacionalnog pitanja*, Beograd 1957, S. Šušar, *Nacionalno i nacionalističko*, Split 1974.

²⁵ F. Čulinović, *Nacija*, str. 218—219.

²⁶ B. Grafenauer, str. 13.

²⁷ N. Petrović, *O nekim specifičnostima razvitka srpske nacije u Habsburškoj Imperiji*, »Jugoslovenski istorijski časopis 12«, Beograd 1970, 41 (dalje citiranje: N. Petrović, *Razvitak srpske nacije*, str. 49).

²⁸ J. Cvijić, *Raspored balkanskih naroda*, »Glasnik Geografskog društva II«, Beograd 1913; Isti, *Geografski i kulturni položaj Srbije*, Sarajevo 1914.

lje.²⁹ Za novija razdoblja, od XVIII do XX veka, sabrano je i objavljeno dosta građe u poznatim etnološkim publikacijama.³⁰ Međutim, celovit pregled stiže se kada se sve to posmatra i u kontekstu brojne istorijske literature.³¹

Etnička istorija Srba ulazi u kompleks opšteslovenskog doseljavanja na Balkansko poluostrvo. To je doba o kome se nije sačuvalo mnogo podataka u izvorima onoga vremena. Ali, zahvaljujući naporima savremene kritičke historiografije, koja je to povezala u sklop opštih i širih kretanja onoga doba, možemo da približno rekonstruišemo sliku procesa koji su se odvijali u prošlosti na Balkanskom poluostrvu i doveli do stvaranja srpskog etničkog jezgra.

U nauci je istaknuto, da su VI i VII vek bili obuzeti groznicom naseljavanja na novim zemljama u rimskim oblastima Balkanskog poluostrva. Međutim, kraj VIII i početak IX veka već se mogu smatrati razdobljem kristalizacije, koje se odrazilo u uzajamnom spajanju srodnih elemenata koji su geografski bili jedan do drugog, ili na zemljištu neke geografske ili administrativne celine.³² Po opisu K. Porfirogenita, Srbi su na Balkansko poluostrvo prispeli iz Bojke (istočna Galicija) i to dolinom Tise. Zatim su dolinom Morave i Vardara dospeli do Solunske teme i osnovali »Serviju«, a u VII veku i grad Gordoserbon — grad Srba.³³ Ostala srpska plemena koja su sačinjavala plemenski savez naselila su se između Save i Dunava na severu i Jadranskog mora na jugozapadu.³⁴ Međutim, oblasti prvobitnih pravih Srba, po opisu K. Porfirogenita, prostirale su se u unutrašnjosti daleko od Mora i Dunava. Bio je to, kako se javlja u franačkim anama, koji se pripisuju Ajnhartu, silan narod, koji drži veliki deo Dalmacije u rimskom smislu.³⁵

Pop Dukljanin spominje u planinama duž vododelnice zasebnu drugu oblast Podgorja sa župama Rama, Nevesinje, Piva, Onogošt, Morača i druge. Ali, ta vest se ne potvrđuje drugim izvorima. Po Porfirogenitu, oblast Srba na jugu gra-

²⁹ J. Cvijić, *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje*, Beograd 1966.

³⁰ Videti: »Srpski etnografski zbornik«, Beograd 1894 i dalje; *Glasnik Etnografskog instituta SANU*; »Zbornik radova Etnografskog instituta SANU«; »Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu i druge.

³¹ Videti, na primer, radove: St. Stojanovića, St. Novakovića, S. Čirkovića, F. Čulinovića, V. Čubrilovića, N. Petrovića i druge.

³² St. Novaković, *Nekolika teža pitanja srpske istorije, Iz srpske istorije, SKZ, Beograd 1966*, str. 64 (dalje citiranje: St. Novaković, *Nekolika teža pitanja*, str.).

³³ Đ. Sp. Radojčić, *Nekoliko napomena o postanku srpskog naroda i srpske feudalne države*, »SANU«, posebna izdanja, knj. CDII, Spomenica, knj. 30, Beograd 1967, 222 (dalje citiranje: Đ. Sp. Radojčić, *Nekoliko napomena*, str.).

³⁴ Đ. Sp. Radojčić, *Nekoliko napomena*, str. 223.

³⁵ K. Jireček, *Istorija Srba I*, Beograd 1952, 67.

ničila se kod izvora Lima i na kosama Prokletija sa vizantijskim brdovitim krajem Pilotom. Njenu etničku granicu, kako kaže K. Jireček, obeležavao je pogranični grad Ras na reci Raškoj. Na severoistoku su Srbi u VIII veku graničili sa Avarama, koji su još dugo držali Srem. Prema tome, oblast prvobitnih Srba obuhvatala je krajeve na Limu i na gornjoj Drini, zajedno s Pivom i Tarom, dolinu Ibra i gornji tok Zapadne Morave.³⁶ Na ovoj teritoriji živeli su Neretljani, Zahumljani, Travunjani, Konavljani, koji se računaju u Srbe, ali i Srbi u užem smislu čija se zemlja zove »Krštena Srbija«. Dukljani, koji su živeli između Boke i Bojane, ne pribrajaju se izričito Srbima u Porfirogenitovom spisu. Mada pojava dvojakog obeležavanja širim i užim plemenskim imenom nije još ozbiljnije proučena, ipak se mogu izvesti dva objašnjenja. Jedno je u tome da je čitava prostrana oblast naseljena jezgrom koje je nosilo srpsko plemско ime u čijim su se okvirima pojavila lokalna teritorijalna imena (Neretljani, Zahumljani, Travunjani) kao političke organizacije. Drugo tumačenje može biti da su ova imena primarna i odgovaraju imenima Timoćana, Strumljana i ostalim na drugim stranama.³⁷ Između Rasa i Serdike nepoznata su imena slovenskih plemena. Donja dolina Morave dugo je bila u posedu Avara. U Podunavlju franački izvori pominju Timoćane (818. g.) na reci Timoku, dalje u »Dakiji na Dunavu« u susedstvu Bugara pominju se Bodrići. U XI i XII veku, gde se kasnije proširila srpska vlast, zabeleške pokazuju da se veliki deo Gornje Mezije zvao Morava.³⁸

Prema tome, ime Srbi bi u slučaju dvojnog obeležavanja prvobitno bilo ograničeno na onu oblast koja je sredinom X veka važila kao »Krštena Srbija«, iz koje se, zahvaljujući političkim i drugim vezama, proširilo na druge oblasti.³⁹

Istorija srpske etničke zajednice koja se u VIII i IX veku izdvojila, afirmisala je srpsko plemensko ime i potiskivala regionalne oznake. Tokom IX i X veka pominju se neke župe i župani, što upućuje na začetke stvaranja organizovanih država. Međutim, pre XI veka nije bilo pokušaja da se organizuje država u pravom smislu.⁴⁰ Ne isključuje se ni mogućnost da je srpsko ime izbilo na videlo prilikom otpora nekim spoljnim napadima na zemlje Raške, Zete i Podgorja.⁴¹

Za raniju etničku istoriju Srba značajna je pojava dva veća centra okupljanja. Jedan je bio u Zeti, a drugi u Raškoj.

³⁶ K. Jireček, navedeni rad, str. 57.

³⁷ S. Ćirković, *Srbi — etnički razvoj*, *Enciklopedija Jugoslavije* 7, Zagreb.

³⁸ K. Jireček, *Istorija Srba I*, Beograd 1952, 69.

³⁹ S. Ćirković, *Srbi — etnički razvoj*, *Enciklopedija Jugoslavije*

⁴⁰ St. Novaković, *Nekoliko teža pitanja*, str 104—105.

⁴¹ St. Novaković, *Nekoliko teža pitanja*, str. 105.

Grupisanje plemena u Zeti imalo je drugi značaj od onog u raškim predelima. Zeta je relativno rano došla do kraljevske titule (po legendi oko 1014. godine). Šira posledica kraljevske titule bila je ta što su se oko novog jezgra prikupila gorska plemena iz neposredne okoline. Ali, snaga Zete bila je ograničena malim prostorom. Protezala se od Bojane do Cetine, a unutra do bregova koji se u tom kraju nalaze blizu mora. S druge strane, to je bio veoma siromašan kraj.⁴²

U Raškoj se takođe obrazovalo središte koje je dosta rano prikupilo toliko moći koliko je bilo potrebno da se oko njega ujedine srpska plemena i njihove poglavice. Zna se takođe da su ovi krajevi usvojili hrišćanstvo, slovenski crkveni jezik i vizantijsko crkveno poglavarstvo. Dakle, primali su se uticaji Carigrada, dok se u Zeti, s obzirom na veru, nailazilo na pristalice Rima.⁴³ Monarhija Stevana Nemanje i njegovih naslednika imala je ogroman značaj za dalji razvoj etničkih odnosa. Uloga političke organizacije u procesu etničkog uobličavanja Srba bila je velika.⁴⁴

Srednjovekovna srpska država (Raška) od kraja XII veka započela je snažnu ekspanziju. Osnovni pravac njenog širenja vodio je u središte Balkanskog poluostrva, kroz kosovsku ravnicu i vardarsku dolinu. Prve korake učinio je veliki župan Nemanja (1170—1196) koji je srpsku državu proširio i u celinu povezao srpske zajednice u oblastima između Zapadne i Velike Morave. Zatim je pridružio deo stočne Srbije, Vranjsku oblast, Kosovo, Metohiju, Gornji i Donji Pilot u severnoj Albaniji i Zetu sa gradovima. Pod Nemanjinim naslednicima srpska ekspanzija je, sa manjim zastojećima, nezadrživo napredovala postićući značajne uspehe u vreme kralja Milutina (1282—1321), koji je zauzeo gotovo čitavu Makedoniju, i u vreme Dušanovo, »cara Srba i Grka« (1331—1355), koji je želeo da svojom državom zauzme Vizantijsko carstvo, od koga je osvojio Epir, Tesaliju i Albaniju.⁴⁵ To je doprinelo da se Srbija u XIV veku razvije u snažnu silu. Ali, to je uticalo i na dalji razvoj etničkih odnosa u Srbiji. Izvršeno je, na primer, potpuno slaviziranje ostataka romanizovanog ilirskog stanovništva. Romanski gradovi na jadranskoj obali prilivom iz zaleđa dobili su slovenski etnički karakter, iako su sačuvali jaka obeležja romanske kulture. Nemački doseljenici Sasi, koji su se pojavili kao rudari u Srbiji u XIII veku, takođe su se utapali u srpsku sredinu. Važnu ulogu je vršila crkva propagiranjem sakralnog i harizmetskog kulta dinastije i kraljevske vlasti. Nemanjički svetitelji Simeon (Nemanja) i Sava (Rastko) važili su kao osnivači države i crkve, koja je istovremeno

⁴² St. Novaković, *Nekolika teža pitanja*, str. 107, 108, 111.

⁴³ St. Novaković, *Nekolika teža pitanja*, str. 105.

⁴⁴ S. Cirković, *Srbi — etnički razvoj*, *Enciklopedija Jugoslavije* 7.

⁴⁵ *Narodi Jugoslavije*, »SANU«, Beograd 1965, 14—15.

bila i politička i religijska zajednica. Zbog toga se i pravoslavlje javilo kao bitno obeležje srpstva i srpskog naroda, kao kriterijum razgraničavanja.⁴⁶

Ideja Stefana Dušana o osvajanju Carigrada završila se posle njegove smrti raspadom srpske države. Krupni feudalci, sa separatističkim težnjama koje su došle do punog izraza za vlade Dušanovog naslednika cara Uroša (1355—1371), nisu mogli da shvate ceo vidik svoga vremena, a posebno snagu koja je proticala iz Male Azije, s organizacijom mnogo jačom i čvršćom nego što je bila bilo koja druga u ono vreme. Južne oblasti došle su u vazalan položaj prema Turcima. Pokušaj kneza Lazara da zaustavi turska osvajanja završio se nesrećno, porazom u bici na Kosovu 1389. godine. Oslanjanjem na Ugarsku uspeali su despoti Stefan Lazarević (1389—1427) i Đurađ Branković (1427—1456) da još nekoliko decenija sačuvaju samostalnost srpske države, čije je središte prenošeno u oblasti uz Moravu, Savu i Dunav. Za vreme velikih osvajanja sultana Mehmeda II, osvojena je Srbija (1459), ubrzo za njom i Bosna (1463), dok su se oblasti bliže Primorju održale nešto duže: Hercegovina 1482, a Crna Gora do 1499. godine.⁴⁷

Turski period ima nekoliko etapa svoga razvoja. U fazi od pada Despotovine do 1530. godine snage su se usredsredile na konsolidaciju vlasti i mirniji život. Ne zapažuju se neki veći pokreti. Međutim, krajem XVI veka osećaju se znatnija politička strujanja, kretanje stanovništva, dolazi do ustanaka u nekim krajevima i do pregrupisanja stanovništva. Od kraja XVII veka prilike se ponovo stišavaju. Ali, to je vreme u kome dolaze etničke grupe, kao što su Tatari i drugi, koji će ostaviti svoj trag u etničkoj istoriji ovoga područja. Nove potrese izaziva bečki rat 1683, zatim rat 1690—1699. koji se završava Karlovačkim mirom. To je period velikih seoba, napuštanja oblasti, etničkog slabljenja u pojedinim oblastima, pregrupisanja stanovništva i stvaranja novih društvenih odnosa u izmenjenoj sredini. Slično je stanje i u periodu od 1718. do 1737. godine, u vreme austrijske okupacije Srbije. U toku velikih evropskih ratova područje Srbije je više puta gotovo evakuisano, jer je postalo ratište na kome se sukobljavaju tursko i austrijsko carstvo. U retkim mirnim razdobljima, od kraja XIV pa sve do sredine XIX veka, slabo naseljena rodna zemlja privlačila je mnoge naseljenike različitog etničkog i kulturnog sastava, koji su se kretali velikim migracionim tokovima. To stanovništvo je teklo u Šumadiju u četiri velike migracione struje, koje je fiksirao J. Cvijić. Najviše ih je bilo iz Crne Gore, Bosne, Hercegovine i Makedonije. Dakle, iz krajeva u kojima će se u izmenjenim uslovima, od istog tog stanovništva, obrazovati posebne nacionalne grupacije.

⁴⁶ S. Ćirković, *Srbi — etnički razvoj*, Enciklopedija Jugoslavije 7.

⁴⁷ *Narodi Jugoslavije*, »SANU«, Beograd 1965, 15.

Ipak, najveću masu sačinjavali su stari Rašani, narod srednjovekovne srpske države, sa državotvornom tradicijom i svešću. Usled seoba jedno stanovništvo je smenjeno drugim, drukčijih osobina, negde jezika, a često i dijalekata. Nastali su etnički i etnobiološki procesi koji su obrazovali nov amalgam i umnogome izmenili etnički izgled pojedinih krajeva.⁴⁸

Propašću srednjovekovnih država raspada se i srpsko srednjovekovno društvo. Dinastije i vlastela se iseljavaju, ginu ili turče. Zato je seljaštvo kod Srba u vreme otomanske vlasti postalo glavni nosilac narodne osobenosti. Ono je u Turskoj bilo potlačeno kao kmet, a zatim nacionalno i verski. Srbi su jednostavno smatrani građanima drugog reda.⁴⁹ Zbog toga se srpsko stanovništvo iseljava krajem XV i početkom XVI veka i naseljava u priličnom radijusu od Bele krajine i Jadranskog mora do Vlaške i Erdelja.⁵⁰

Doseljavanje novog stanovništva u Srbiju u XVIII veku, koje se mehanički povećalo više od šest puta, dobija još veći etnološki značaj kada se ima u vidu da u njemu učestvuju sve okolne oblasti, posebno predeli Crne Gore, stare Raške i Hercegovine. Ovo stanovništvo sobom donosi svoju kulturu očuvanu u kućnoj zadruzi, seoskoj, knežinskoj i plemenskoj samoupravi, kao nov podstrek daljem društvenom životu.⁵¹

Oslobodilački pokret koji je započeo u početku XIX veka prvim srpskim ustankom iz temelja je izmenio društvene odnose u zemlji uništavajući u njoj osmanski feudalizam. »Kod god prouči istoriju Srpske revolucije u početku ovog stoleća mora uvideti, kaže Sv. Marković, da tu nije učinjena promena vlasti, podela državnog zemljišta i uopšte neka promena politička, već je tom prilikom učinjena duboka društvena revolucija koja je iz korena izmenila stroj srpskog društva pod Turcima, pa je zahvatila i same pojmove srpskog naroda«,⁵² zaključuje Marković. Na ovoj socijalnoj revoluciji izgradiće se u Srbiji posle drugog ustanka (1815) građansko društvo i država XIX veka. U tom razdoblju javlja se Dositej Obradović, kao ideolog građanskog društva, počinje Vukova reforma jezika i pisma, proklamuje se Garašaninovo Načrtanje i program Ujedinjene omladine srpske.⁵³ Želja ustalog naroda u Srbiji, da se njegova revolucija proširi što dalje na zemlje pod Turcima, bila je dominantna. Ustanak u tom smislu dobija karakter opšte srpske revolucije.⁵⁴ Događaji koji su potom:

⁴⁸ J. Cvijić, *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje*, Beograd 1966, M. Draškić, *Razmatranja o narodu*, str. 53.

⁴⁹ V. Čubrilović, *Predgovor u Vaskrs države srpske od St. Novakovića*, Beograd 1954, 22.

⁵⁰ St. Stojanović, *Istorija srpskog naroda*, Beograd 1926, 315.

⁵¹ V. Čubrilović, *Predgovor u Vaskrs države srpske*, str. 21.

⁵² Sv. Marković, *Srbija na Istoku*, Novi Sad 1872, str. 1.

⁵³ V. Čubrilović, *Predgovor u Vaskrs države srpske*, str. 23.

⁵⁴ V. Čubrilović, *Predgovor u Vaskrs države srpske*, str. 26.

nastali doneli su krupne promene u prestrukturiranju društva. Društveni razvitak posle proterivanja Turaka i ukidanja turskih feudalnih odnosa u Srbiji neminovno je vodio klasnoj diferencijaciji srbijanskog društva na selu. Ova diferencijacija se javlja i u političkoj borbi, koja se odražava u potiskivanju narodnih masa, u izobličavanju samouprava u selu i u nedemokratskom načinu rešavanja narodnih poslova. Tu je koren permanentne krize srbijanskog društva i države i posle drugog ustanka,⁵⁵ sa kojima će se ući i u XX stoleće.

Od XX veka pa do sloma stare Jugoslavije 1941. godine Srbija je prošla kroz jednu od najburnijih epoha u svojoj istoriji. Vodila je za to vreme četiri rata. Dva puta se dovedio u pitanje i njen opstanak. Od 1941. srpski narod, zajedno s ostalim narodima i narodnostima Jugoslavije, proživljava najveću revoluciju u svojoj istoriji, koja mu je dala osnovu društvenih odnosa uklapanjem u širu jugoslovensku zajednicu i to na tekovinama sopstvene kulture i na savremenim socijalističkim osnovama.⁵⁶

Učinjen je pokušaj da se u najkraćim, najsažetijim i najuopštenijim potezima ukaže na glavne etape koje su bile presudne za etničku istoriju Srbije i stvaranje srpskog naroda i novog građanskog društva u čijim okvirima izrasta i radnička klasa kao nova društvena snaga (slovenski period, period Nemanjića, život Moravske Srbije, turska okupacija, oslobodilačke borbe XIX i XX veka).

Tokom približno ovakvog društveno-istorijskog i kulturno-političkog procesa, o kome je napred bilo reči, srpski narod je stvorio svoja specifična, a preko toga i šira etnička obeležja. To se odražava u imenu, antropološkim osobinama, jeziku, pismu, književnosti, religiji i drugim oblicima sadržanim u društvenom duhovnom i materijalnom stvaralaštvu.

IV Ime Srbi kao etnička, narodna i nacionalna odrednica

Naučno je utvrđeno da ime Srbi pripada starim slovenskim plemenskim nazivima.⁵⁷ Na Balkansko poluostrvo Sloveni su ga doneli iz pradomovine, iza Karpata. Plinije u I veku nove ere pominu Srbe oko današnjeg Azovskog mora, a za njih zna i Ptolomej iz II veka nove ere.⁵⁸ Značenje reči Srbi sadržajno i etimološki ni do danas nije u nauci razjašnjeno. Uglavnom je prihvaćeno mišljenje Nika Županića po kome se osnova ovom imenu može tražiti u kavkaskim jezicima gde: ser-sar, sir-sor, sur na lezgijskom jeziku znači čovek, a sa nastavkom bi u pluralu ljudi ili narod. Po P. Šafariku, značenje reči Srbín izvedeno je od osnove ser — roditi, što bi u

⁵⁵ V. Čubrilović, *Predgovor u Vaskrs države srpske*, str. 33.

⁵⁶ V. Čubrilović, *Predgovor u Vaskrs države srpske*, str. 16.

⁵⁷ S. Ćirković, *Srbi — etnički razvoj*, *Enciklopedija Jugoslavije* 7.

⁵⁸ D. Sp. Radojičić, *Nekoliko napomena*, str. 219.

množini i prenosnom smislu označavalo **rodaci, srodnici, narod**.⁵⁹ Pozivao se i na rusku reč **pa-serb** i poljsku **pasierb**, što znači momak, pastorak. Pretpostavljao je takođe da je ime **SRB** svojevremeno bilo opšte za sve Slovence. Međutim, danas je ova Safarikova hipoteza o zajedničkom imenu, kao i ona K. Porfirogenita, da Srbi tobože znači oni »koji su robovali rimskom caru« napuštena u nauci kao neosnovana. Daničić je takođe smatrao da se koren **SAR** može determinisati kao branitelj ili borac.⁶⁰ Na Balkanskom poluostrvu ime Srbi se pominje u pisanim izvorima od prvih decenija IX veka, a u kasnijim spomenicima se upotrebljava u trojakom značenju. Prvo značenje se odnosi na izvor pri naseljavanju, i to za deo stanovništva. Drugi smisao je sadržan u kazivanju franačkih anala o Srbima, kao i o neposrednom uključivanju pokrajine Bosne i opisu Srba kod Konstantina Porfirogenita. U trećem značenju ime se upotrebljava za stanovnike Srbije, to jest jednog dela docnije Raške. Ove razlike, kako kaže B. Grafenauer, govore o različitom spajanju, mada izvori ne dopuštaju sigurnije zaključke o oblicima koji su osnova za upotrebu imena Srbi u oba šira značenja. Da li je, naime, reč o staroj široj povezanosti ili o odrazu političkog položaja u X veku? Srbin je čovek iz Srbije, a isto tako izraz se upotrebljava da označi etničku razliku od ostalih tamošnjih stanovnika Grka, Bugara ili od stranaca Latina, pa i od trgovaca, Dubrovčana itd. Označava i poljoprivrednika za razliku od stočara Vlaha ili rudara Sasa. »Srblje« u množini znači obično ili stanovnici srpske države ili Srbija, srpska država, srpska zemlja. Izrazi se naročito izjednačavaju u vladarskim titulama i titulama patrijarha.⁶¹

O prostiranju srpskog imena i tendencijama u njegovom širenju ili sužavanju malo se zna u uslovima još vrlo jednostavne društvene strukture prednemanjičkog perioda.⁶²

Ime Srbi oko sredine X veka ustalilo se u oblastima koje su u to vreme važile kao srpske, a prostirale su se od Cetine do Ibra i Boke Kotorske, mada ima pomena o ovom imenu i u drugim delovima Balkanskog poluostrva.⁶³ Dalji razvoj vodio je u pravcu afirmacije srpskog plemenskog imena i potiskivanju regionalnih oznaka. Jedan grčki izvor XI veka dukljanskog kneza Vojislava naziva Srbinom, a grčki izvori XI

⁵⁹ N. Županić, *Srbi Plinija i Ptolomeja*, »Zbornik radova posvećen J. Cvijiću«, Beograd, 1924.

⁶⁰ V. Novak, *Srbi, Narodna enciklopedija SHS IV*, Zagreb 1929, 307, N. Županić, *Srbi Plinija i Ptolomeja*; Đ. Sp. Radojičić, *Nekoliko napomena*, str. 219—220.

⁶¹ Uporedi B. Grafenauer, str. 9.

⁶² Uporedi S. Ćirković, *Moravska Srbija*, str. 102.

⁶³ S. Ćirković, *Srbi — etnički razvoj, Enciklopedija Jugoslavije 7*.

i XII veka stanovnike ovih prostranih oblasti nazivaju Srbima.⁶⁴ Od XI veka preko episkopije grada Rasa javlja se naziv oblasti Raša (u docnijim izvorima »raška zemlja«, a Raška tek od XVI veka) i oznaka za stanovnike Rašani. Mađari su došli u dodir sa Srbima kada su ovi imali političku organizaciju pa su Srbi vekovima ostali u mađarskom jeziku *Rasciani*, *Raczok*, za razliku od Arbanasa, Romana i Grka koji su ih obeležavali opštim pojmom Sloveni. Severne granice Raške istovremeno bi bile i severne granice prostiranja srpskog imena u prednemanjičkom periodu.⁶⁵ U rasprostiranju srpskog imena presudan je period Nemanjića. Tokom dva naredna stoleća, ispunjena veoma značajnim društvenim i političkim procesima, razvio se jedan okvir koji je potisnuo i zamenio ranije regionalne zajednice i bacio u zasenak nekadašnje partikularističke težnje, koje su se snažno ispoljavale od X do XII veka.⁶⁶ Širenje prema severu pred kraj XVIII veka i talasi kolonizacije, koji su potom usledili, omogućili su ustaljivanje srpskog imena u oblastima uz Savu i Dunav. Od kraja XV veka, kao što je poznato, ovamo se prenosi srpsko političko ime i kulturno središte i istovremeno se stvara mogućnost za dalje širenje ovog imena na nove prostore.⁶⁷

Turski upadi i osvajanja po Balkanskom poluostrvu i srednjoj Evropi uticali su na širenje srpskog imena i izvan njegovih nekadašnjih etničkih granica. To su poznate seobe tokom XV, XVI, XVII i XVIII veka, koje su doprle do Bele krajine i Dravskog polja na severozapadu, a na istoku do današnje Rumunije i Ukrajine. Razume se, ime Srbi bilo je oznaka onog stanovništva koje je sticajem prilika živelo u dijaspori i jedno vreme čuvalo uspomenu na svoja etnička obeležja.⁶⁸ Ali, ovo ime i u ovakvom značenju odrednice moglo se očuvati samo onda kada se ustalilo u matici kao etnička pa i politička oznaka, odnosno kada se razvila svest o Srbiji kao teritoriji.⁶⁹

V Antropološke karakteristike i njihova etnološka specifičnost

Antropološki podaci su veoma važan činilac u razgraničavanju ili povezivanju pojedinih ljudskih zajednica. Na žalost, u Srbiji je na tom poslu malo urađeno, pa se sigurniji

⁶⁴ S. Cirković, *Srbi — etnički razvoj*, *Enciklopedija Jugoslavije* 7.

⁶⁵ S. Cirković, *Srbi — etnički razvoj*, *Enciklopedija Jugoslavije* 7.

⁶⁶ S. Cirković, *Moravska Srbija*, str. 102.

⁶⁷ S. Cirković, *Srbi — etnički razvoj*, *Enciklopedija Jugoslavije* 7.

⁶⁸ M. Filipović, *Srpska naselja u Beloj Krajini*, ANU BiH, *Radovi*, knj. XXXV, Sarajevo 1969.

⁶⁹ Videti: *Prilozi za književnost, jezik istoriju i folklor IX*, Beograd 1929, 199.

rezultati mogu očekivati od smišljenijih i širih proučavanja. Na osnovu onoga što je do sada sondažno i parcijalno urađeno mogu se izvesti samo neke najuopštenije postavke o antropološkom tipu i promenama koje su u njemu nastale tokom pojedinih istorijskih epoha.

Rani slovenski period, koji obuhvata i Srbe kao njihovu integrativnu celinu, s antropološkog stanovišta je malo proučen. To su skromne vesti, bolje reći vizuelni utisci pojedinih vizantijskih i rimskih hroničara. Ali, i ovi oskudni podaci omogućavaju da se, makar i u širokim lukovima, premoste pojedina razdoblja i shvate biotipološke karakteristike slovenskog stanovništva u balkanskim prostorima.

Prokopije, vizantijski istoričar, kao dobar poznavalac Slovena, obaveštava u VI veku da su Sloveni koji su dospeli na Balkansko poluostrvo neobično razvijeni, snažni, okretni i brzi. Poznat je i podatak iz 539. godine da je jedan Sloven »velikog tela i neobično snažan« uhvatio živog Gota i preneo ga iz neprijateljskog u svoj tabor. T. Simokata priča u VII veku kako se Mavrikije 591. godine divio veličini i snazi Slovena.⁷⁰ Međutim, strogo uzeto, ovo su nedovoljni podaci da se izraze prave biotipološke karakteristike ondašnjih slovenskih populacija. Ovakvo stanje je dosta kritično i za kasnija razdoblja. Ono malo antropoloških podataka koje nam na materijalu iz slovenskih nekropola, sa našeg terena, saopštavaju Škerlj, Dolinar, Ivaniček, Gavrilović i Pilaričeva takođe su nedovoljni za bilo kakva zaključivanja i uglavnom su izvan »srpskog prostora«. I ovi podaci su svedeni na uopštavanja. Takvo je stanje za čitav rani i razvijeni srednji vek, mada iz tog perioda ima opet nekih opisa koji bi mogli poslužiti za rekonstrukciju ukoliko bi se došlo i do osteološkog materijala.

U jednom anonimnom opisu iz 1308. godine piše da su Srbi »visokog i lepog stasa i ljudi i žene«. Jedan Mlečanin, koji je kao poslanik 1550. godine putovao srpskim krajevima, zabeležio je kako su Srbi »jaki i visoki ljudi«, a u jednoj kosmografiji Levanta iz 1554. godine obeležavaju se kao ljudi »kрупna tela«. Takođe je u jednom delu o Al. Velikom 1618. godine napisano da »u Srbiji... živi najlepši narod na svetu, ljudi visokog stasa i junačni«, a u zvaničnom austrijskom izveštaju iz 1747. za Srbe u Slavoniji i Krajini kaže se da su »lepi ljudi, visoki...«⁷¹

Antropološka nauka smatra da su Sloveni, pa prema tome i Srbi, u vreme dolaska na Balkansko poluostrvo bili dolihokefalne glave, a pri kraju ranog srednjeg veka oseća se antropološka promena u pravcu brahikefalije. To, bez sumnje, svedoči o mešavini došljaka i starosedelaca, na jednoj, i plemena

⁷⁰ St. Stanojević, *Iz naše prošlosti*, Beograd 1934, 54—55.

⁷¹ St. Stanojević, *Iz naše prošlosti*, str. 55—57.

i naroda koje je pokrenula velika seoba naroda, na drugoj strani. Do sličnog zaključka došao je i N. Županić, koji je ustanovio da Srbi i Arbanasi čine jednu fizio-antropološku zajednicu koja je nastala na podlozi ilirskog supstrata, posebno posle prodora Turaka u XV veku.⁷² Naporedo s ilirskim očigledno je i učešće tračkog antropološkog tipa u izvesnim srpskim skupinama istočne Srbije. Na ovakvo uobličavanje takozvanog »srpskog čoveka«, po podacima Al. Petrovića, Br. Maleša, L. Jovančića i Ž. Gavrilovića,⁷³ delovalo je više faktora. Najznačajnije su bile migracije koje su dovodile i slovensko i drugo stanovništvo u određene prostore, u kojima se vršilo, kako bi rekao Županić, »amalgamisanje« i međusobno prožimanje, ne samo biološko nego znatno više kulturno i kroz to etničko, koje je davalo nov antropološki fenotip, danas uglavnom svojstven Srbima.⁷⁴ Brahikefalija je, kao i tamnopotost, reklo bi se, postala »lepotni ideal«, pa je u tu svrhu vršeno i veštačko doterivanje lobanja kod dece.⁷⁵ Međutim, ova veštačka deformacija može se shvatiti samo kao društvena, a ne i izrazita antropološka pojava koja danas uslovljava za Srbe prevladajuću brahikefaliju kao i neke druge odrednice, koje su se vremenom oblikovale u određene varijetete.

VI Jezik, pismo i književnost kao etnološke odrednice

Jezik i pismo su dva važna elementa u identifikovanju određene grupe pogotovu ukoliko se razvijaju u kontinuitetu i tako postanu odrednice za razgraničavanje. Književnost ima zapaženu ulogu u oblikovanju svesti. Iстина, ima od ovog odstupanja u istoriji i savremenom svetu, što ipak nije karakteristično za Srbe i njihov istorijski razvoj.

Prilikom dolaska na Balkansko poluostrvo jezik Slovena bio je relativno jedinstven. On je verovatno bio posledica čestih mešanja i preliivanja raznih migracionih tokova⁷⁶ koji su vodili određenom ujednačavanju, ali u određenim epohama, društvenim i istorijskim, i delimičnom razgraničavanju. Razli-

⁷² N. Županić, *Etnogeneza Jugoslovena*, Rad JAZU 222, Zagreb 1920, P. Vlahović, *Protobalkanske fizičko-antropološke osobenosti savremenog stanovništva Jugoslavije*, »Glasnik Etnografskog instituta SANU«, XXIII, Beograd 1975.

⁷³ *Antropološka bibliografija o Jugoslaviji*, Uredio P. Vlahović, *Posebna izdanja Antropološkog društva Jugoslavije sv. 1*, Beograd 1963.

⁷⁴ T. Vukanović, *Etnogeneza Južnih Slovena*, »Vranjski glasnik X«, Vranje 1974, 176.

⁷⁵ S. Trojanović, *Neki problemi o srpskom narodu*, »Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu II«, Beograd 1927, M. Filipović, *Deformisanje lubanja u Jugoslaviji*, »Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu X«, Beograd 1935, T. Vukanović, *Etnogeneza Južnih Slovena*, str. 177.

⁷⁶ B. Grafenauer, str. 22—24.

kovanje grupa po jezičkim kriterijumima uvek je jasno kada je reč o grupama koje govore na raznim jezicima. Ali, gde se spajaju grupe srodnih narodnih govora, ova granica je manje jasna, pa čak gotovo i neprimetna na terenu i na granici modernih naroda.⁷⁷

Ustaljivanje južnoslovenskih masa na Balkanskom poluostrvu uglavnom je normalizovalo uslove za jezičku diferencijaciju. Tokom vremena stvaraju se uvek nove izoglose, naročito na linijama slabijeg dodira, a to znači tamo gde nastaju geografske ili istorijske prepreke u širenju.⁷⁸ U srpskoj političkoj formaciji razvio se štokavski dijalekat sa nizom inovacija koje su karakteristične za nemanjičku epohu.⁷⁹ Jezik je, kao što je poznato, podložan promenama pa se tako tokom vekova razvio u posebnu odrednicu koja je postala karakteristična i za Srbe bez obzira na određene dijalekatske razlike koje su rezultat geografskih, istorijskih, etničkih i drugih procesa o kojima su detaljnije govorili P. Ivić i B. Grafenauer u svojim radovima.⁸⁰

Pismo je takođe jedna od odrednica koja se može uzeti za razgraničavanje i unutrašnje povezivanje. Prema zabeleškama, Srbi su po dolasku na Balkansko poluostrvo imali svoje znake za brojanje, gatanje i podsećanje. Bili su to ponekad mnemonički simboli, zatim »crte i reze« koje su bile poznate i drugim Slovenima. Ali, od X veka i kod Srba se razvilo pismo koje nije počelo na srpskom jeziku. Nosilac pismenosti u srednjem veku, pa i kasnije, bila je crkva, koja se služila ograničenim brojem sakralnih jezika.

Preko srpskih prostora u balkanskoj sredini prolazila je granica između latinske i grčke pismenosti, koja se poklapa sa još starijom podelom između dveju glavnih kulturnih zona poznate antike, latinske i grčke.⁸¹ Tako se dogodilo da je slovensko stanovništvo ranije počelo pisati latinski i grčki nego na svom jeziku. Ali, ova pismenost nije bila masovna. Naprotiv, to je bila privilegija koju je potreba nametala sve dok nije nastalo slovensko hrišćanstvo i slovensko pismo za koje su zaslužni Solunjani Ćirilo i Metodije. Oni su sastavili azbuku (glagoljicu), koja je dala osnovu još jednom velikom sakralnom i književnom jeziku srednjovekovne i docnije Evrope. Taj jezik se danas naziva staroslovenski. Ali, kako su ga Srbi prihvatili — ostaje tajna u tami vekova. Uz glagoljicu se pojavila i azbuka koja sada nosi ime ćirilica. To je, u stvari, tadašnje svečano grčko pismo prilagođeno potre-

⁷⁷ B. Grafenauer, str. 13.

⁷⁸ P. Ivić, *Srpski narod i njegov jezik*, Srpska književna zadruga, Beograd 1971, 33.

⁷⁹ P. Ivić, *Srpski narod i njegov jezik*, str. 42.

⁸⁰ Videti, P. Ivić, *Srpski narod i njegov jezik*, B. Grafenauer, nav. rad. »Jugoslovenski istorijski časopis 1—2«, Beograd 1966.

⁸¹ P. Ivić, *Srpski narod i njegov jezik*, str. 107 i dalje.

bama slovenskog jezika dodavanjem slova za glasove kojih nema u grčkom. Kao praktičniji, ovaj tip azbuke prevladao je od kraja XII veka uglavnom na području istočne crkve, odakle je postalo jedno od obeležja (»recenzija«) srpskog naroda u daljem toku njegove istorije.⁸² Ovim jezikom i ovim pismom otpočeli su Srbi i svoju književnost, zasnovanu na usmenom stvaralaštvu, koje je u odnosu na ono doneto iz matice menjalo sadržaj i dobijalo nove oblike.⁸³

Kulturna povezanost se odražavala u živom književnom jeziku i njegovoj potrebi u svetovnoj književnosti. To je proces koji se poklapa sa pojavom narodne svesti, mada će dugo biti bez seoskih masa, ograničen na uzan krug viših slojeva.⁸⁴

Tekstovi XIII i XIV veka uključuju srpsku istoriju u kratke izvode vizantijske hronologije i daju Srbima sasvim određeno mesto u hrišćanskoj viziji svetske istorije, koja od stvaranja sveta vodi preko Hristove žrtve do strašnoga suda.⁸⁵ S druge strane, rodoslovi uključuju Srbe u svetsku istoriju preko tobožnjih Nemanjinih predaka i vezuju poznati deo srpske istorije za hrišćanski antički svet, za cara Konstantina. Makar i imaginarna, slika srpske prošlosti povezana je tako u čvrstu celinu.⁸⁶ Ako se ovome dodaju, u turskom periodu, tvorevine samonikle, takozvane usmene književnosti — onda ova povezanost postaje još jasnija u svojoj istorijskoj dubini.

U izgradnji srpske nacije veliki značaj se pridaje događajima koji su se krajem XVIII veka odigrali na idejnom i književnom polju. To je pre svega pojava Dositeja Obradovića, koji je kod Srba prvi postavio načelo prirodnih kriterijuma — princip jedinstva jezika i roda, kao osnov svesti nacionalnog jedinstva.⁸⁷ Pojava D. Obradovića, koji je 1783. godine izdao *Život i priklučenje*, bila je znak da su srednjovekovne klase srpskog društva, posebno one u Ugarskoj, dobile suparnika pred kojim će morati da se povuku šezdesetih i sedamdesetih godina XIX veka, a pobeda Vukove reforme i konačna afirmacija književnog jezika na osnovu narodnog govora skladno je upotpunila istorijski proces.⁸⁸

Svi ovi događaji, međusobno povezani u celinu, zajedno sa istorijskom prošlošću i prvim srpskim ustankom, bili su od prelomnog značaja u procesu formiranja srpske nacije. Oni su uticali na sazrevanje nacionalne svesti Srba, podstakli formiranje srpskog književnog jezika, učvrstili veze između Srba s južne i severne obale Dunava i Save i postavili čvrstu osno-

⁸² P. Ivić, *Srpski narod i njegov jezik*, str. 107, B. Grafenauer, str. 31.

⁸³ Đ. Sp. Radojičić, *Nekoliko napomena*, str. 226—227.

⁸⁴ B. Grafenauer, str. 14.

⁸⁵ S. Ćirković, *Moravska Srbija*, str. 107.

⁸⁶ S. Ćirković, *Moravska Srbija*, str. 108.

⁸⁷ B. Grafenauer, str. 10.

⁸⁸ N. Petrović, *Razvitak srpske nacije*, str. 49—52.

vu srpskog naroda u borbi za nacionalna prava i sopstvenu državnost. Srpsko pitanje na taj način izlazi iz lokalnih okvira i postaje važan problem velike evropske politike.

VII Verska obeležja kao odrednice

Jedan od oblika razgraničavanja tokom istorije postala je i crkvena organizacija. Dogmatska i kanonska pitanja u narodu nisu bila mnogo poznata. Ali su zato verski obredi i narodni običaji prilikom praznika i svetaca bili međusobno isprepletani, a poreklo tih običaja nije uvek bilo ni hrišćansko ni pravoslavno. Njihove korene treba tražiti u posebnim prilikama u kojima je srpski narod vekovima živio i proizvodio sredstva neophodna za život i opstanak u patrijarhalnim uslovima jedne sredine u kojoj se vodila teška borba za opstanak i život.⁸⁹

U srpskoj feudalnoj državi bile su u početku dve crkvene organizacije: pravoslavna i katolička.⁹⁰ Međutim, vremenom se i ovde stvorio jedinstven okvir izdvajanjem samostalne srpske crkve 1219. godine, koji se poklapao sa područjem nemanjičke države. Na taj način došlo se do posebnog kriterijuma koji je, uz drugo, služio za razgraničavanje.⁹¹ Pripadanje srpskoj crkvi stolicima se smatralo kao bitno obeležje »srpstva«. Preko »svetih kraljeva« i dinastije koja je dala sveti-telja, osnivača autokefalne crkve, politička tradicija je ugrađena u crkvenu tradiciju.⁹² Srpskoj crkvi posebnu aktuelnost dalo je sukobljavanje sa Turcima. Ljudi XV veka videli su državu i crkvu u doba Nemanjića u nerazdvojnoj povezanosti, kao što su videli i narod u okviru Nemanjića države kao religioznu i svetovnu zajednicu.⁹³ Zahvaljujući tome, posle propasti srednjovekovne srpske države, Srbe pod turskom vlašću povezala je jedino privilegovana organizacija srpske crkve, kao personalni savez srpskog, u nekim razdobljima i susednog slovenskog, pravoslavnog življa. Ovaj položaj bio je bliži prirodnom, jezičkom i kulturnom razlikovanju etničkih grupa, pa se upravo u tim stolicima formirao jasniji pojam srpskog naroda i njegove povezanosti u celini. Ovaj pojam se zbog toga upotrebljavao pri razlikovanju etničkih grupa sve do XVIII veka. To je kriterijum koga Evropa, izvan oblasti Turskog Carstva, a donekle i pre Turskog Carstva, u oblastima koje nisu bile pod uticajem vizantijske kulture, nije poznavala. Naime, nacionalna pripadnost se određivala po veri

⁸⁹ N. Petrović, *Razvoj srpske nacije*, str. 48.

⁹⁰ Đ. Sp. Radojičić, *Nekoliko napomena*, str. 225—226.

⁹¹ S. Ćirković, *Srbi — etnički razvoj*, *Enciklopedija Jugoslavije* 7.

⁹² S. Ćirković, *Moravska Srbija*, str. 108.

⁹³ S. Ćirković, *Moravska Srbija*, str. 108.

i crkvi.⁹⁴ Ovako politički i etnički obeležena, crkva je posle turskih osvajanja čuvala i prenosila srednjovekovnu državnu i političku tradiciju, koja je ostala bitan elemenat etničke svesti kod Srba.⁹⁵ Masa srpskog naroda u ovoj svojoj specifičnoj organizaciji imala je oslonac i kakvo-takvo uporište u borbi protiv feudalizma uopšte, a posebno protiv pokušaja da je pretvore u podložnike i kmetove.⁹⁶ Ovo posebno dolazi kod Srba u Austriji i Ugarskoj. Organizacija koja je povezivala mase srpskih doseljenika bila je verskog karaktera. Ali, ona je uz to imala i određene društvene funkcije, posebno u odbrani od unijaćenja.⁹⁷ Kada verska pripadnost ima i politički karakter, kao što je bio položaj srpske crkve u Ugarskoj, onda i ova strana povezivanja postaje izvanredno moćan faktor pri oblikovanju široke svesti o nacionalnoj pripadnosti.⁹⁸

Uticaj pravoslavne crkve osetio se tokom XVIII veka i u privrednom smislu. Ona je postala imućna, što je uticalo na formiranje i postepeno jačanje srpskog trgovačkog građanstva koje je svugde imalo odlučujući uticaj na formiranje nacionalne svesti i snaženje modernih nacija.⁹⁹

Pravoslavna crkva u Austriji bila je specifičan politički i organizacioni okvir, koji je omogućavao da se posebnosti srpske etničke zajednice sačuvaju, dalje razvijaju i postanu komponenta jednog procesa koji će dovesti do formiranja srpske nacije severno i južno od ovih reka.¹⁰⁰

Pravoslavna crkva nije bila jedina snaga ni jedini čuvar etničkih osobina i posebnosti srpskog naroda, pa ni jedina komponenta u procesu formiranja srpske nacije. Međutim, njen značaj se ne sme potcenjivati niti precenjivati, a najmanje idealizovati.¹⁰¹

VIII Neka obeležja narodnog života u Srba

Za poslednjih stotinak godina sabrana je obilata građa o narodnom životu u Srba, koja je objavljena u stručnim i drugim publikacijama. Ona omogućava da se iz opšteg i u okviru zajedničkog ljudskog stvaralaštva izdvoje neki elementi koji su se vremenom stopili sa srpskim načinom života i postali njegov sastavni deo. Ovi elementi se mogu zapaziti u privredi, načinu stanovanja, domaćem životu, narodnom stvaralaštvu, običajima, verovanjima i drugim oblicima u kojima

⁹⁴ B. Grafenauer, str. 9—10.

⁹⁵ S. Ćirković, *Srbi — etnički razvoj*, Enciklopedija Jugoslavije 7.

⁹⁶ N. Petrović, *Razvoj srpske nacije*, str. 45.

⁹⁷ N. Petrović, *Razvoj srpske nacije*, str. 41.

⁹⁸ B. Grafenauer, str. 14.

⁹⁹ N. Petrović, *Razvoj srpske nacije*, str. 48.

¹⁰⁰ N. Petrović, *Razvoj srpske nacije*, str. 45.

¹⁰¹ Uporedi, N. Petrović, *Razvoj srpske nacije*, str. 46.

se odražava i izražava ljudski život. Bez obzira što to mogu biti elementi poznati i drugim narodima i kulturama, oni su se vremenom toliko stopili sa srpskim načinom života da su u okviru opšteg postali i njegova odlika i njegova specifika.

Primeri uzeti s reda, o kojima će u daljim izlaganjima biti reči, verovatno će ovo najbolje potvrditi ili opovrgnuti.

Privredni život sadrži niz radnih procesa koji su svojstveni određenom stepenu razvoja i postaju obeležje učesnika u procesu rada. Kod Srba su neke privredne grane veoma rano postale njihovo osnovno zanimanje, pa su se u skladu sa opštim, razumljivo, stvarale i neke specifičnosti. Stočarstvo je, na primer, u prošlosti, a ponegde i danas, bilo glavno zanimanje velikog dela srpskog stanovništva. U planinskim krajevima gajena je stoka sitnog zuba uz dobro poznati bačijski ili katunski način stočarenja, koji su i ranije bili zastupljeni u balkanskim prostorima. Stoka je, kao i kod ostalih naroda, bila glavno bogatstvo, a u XIX veku Srbija je bila poznata po izvozu svinja, jer su velike hrastove šume Šumadije, do krčenja, davale dosta žira za njihovu ishranu. Ovo se, bez sumnje, do nedavno moglo uzeti kao jedno od obeležja u stočarskoj privredi srbijanskog sela. Slično je i sa zemljoradnjom, koja ima dugu tradiciju, a pratile su je ne samo mnoge narodne tehnološke već i obredno-religijske radnje. U okviru voćarstva gajenje šljiva je bilo, pa dobrim delom i danas je ostalo, jedno od obeležja Šumadije i drugih krajeva u kojima za to ima prirodnih uslova. Šljiva je na ovaj način postala »srpska nacionalna biljka«, kao i proizvod od nje — srpsko nacionalno piće — rakija šljivovica. U lovu i ribolovu očuvala su se mnoge arhaične i specifične zamke (*vukova vešala*) i oruđa. U prenosu dobara i transportu, pored opštih, ima i nekih specifičnosti. Tereti su se uglavnom prenosili tovarima, a zatim, i uporedo s tim, upotrebom volovskih ili konjskih zaprega. Rasprostranjena su bila drvena kola, a zimi i prenos saonicama. Ono što posebno skreće pažnju bilo je karavansko kretanje, a u planinskim predelima manji tereti su se prenosili u rukama, na glavi, na plećima i leđima,¹⁰² što ne znači da toga još nema. Oblik konjske opreme samar sa drvenicama, imao je karakterističan izgled, pa se kao takav dosta dugo očuvao u upotrebi. U trgovini je preovlađivala razmena dobara uz karakterističan »prido« kao i dobro poznata »trampa« (razmena).

Srbija nema jedinstven tip staništa. Početni oblici bili su sibare, busare, šljive, lubare, a zatim jednodeljne pokretne brvnare i »kuća na ćelici«, koje su u Srbiji bile karakteristika mnogih krajeva. U pomoćnim zgradama pažnju privlači čovanski »kućer« i »vajat« kao stambena zgrada oženjenih zadržara sa specifičnim izgledom i opremom.

¹⁰² Uporedi, *Narodi Jugoslavije*, »SANU«, Beograd 1965, str. 59.

Domaći život je imao posebno obeležje. Znao se red pri leganju i ustajanju, kao i redosled pri sedenju za obed. Najveći teret domaćih poslova, poslova u kući, padao je na nevestu. Ona je morala svakog člana da usluži, od dodavanja vatre muškarcima koji su pušili kad sede u kući, do raspremanja obuće svim ukućanima i njenog iznošenja da se obuju kad to zatreba, odnosno polivanja vodom da se čeljad umiju ujutro i u drugim prilikama. Nevesta je prva ustajala i palila vatru na ognjištu u kući, a poslednja odlazila na počinak, i to kad obavi sve domaće poslove.

Ishrana srpskog stanovništva je različita u raznim oblastima. Ali, ono što se može uzeti kao specifičnost jeste da je najslabija bila u letnjem periodu kada se obavljaju najteži radovi. Tada se uglavnom zadovoljavalo hlebom od raznih žitarica i mlekom i mlečnim proizvodima, dok su se s jeseni i zimi pripremala jela s mesom i varivom. Ipak, neki krajevi postali su poznati po spravljanju sira, kajmaka, pastrme i pršute (suvo meso), proizvodima koji su dobili »nacionalno obeležje«. Jedan od takozvanih »nacionalnih specijaliteta« je »cicvara«, kaša od ukuvanog pšeničnog brašna, kojoj se dodaju kajmak i sir, odnosno mast i jaja. Sir se ponekad ostavlja zajedno sa paprikom, što mu daje specifičan ukus, a ima i drugih »specijaliteta nacionalne kuhinje« pozajmljenih pa prilagođenih srpskom stilu života (gibanica, ćevapčići, meso na ražnju itd.).

Narodna nošnja na teritoriji Srbije razlikovala se po oblastima. Ali, gotovo je suvišno podsećati da su se posle upotrebe arhaičnih haljetaka, kao što su pelengiri, košulja tipa tunike, kabanica, zuban, pregača, tozluci, priglavci, opanci oputaši od presne kože itd. izdvojile kao »srpske nacionalne« šumadijska muška i takozvana »srpska građanska« nošnja, koje su postale oznaka srpske etničke pripadnosti.

U srpskom društvenom životu takođe ima i arhaičnosti i specifičnosti. Bitna osobina je bila u zajedništvu i kolektivnom načinu života, koji se odvijao u velikim porodicama, kasnije nazvanim »zadruga«, i u seoskim opštinama, kao i javno odlučivanje na skupovima o pitanjima od opšteg interesa. Plemensko uređenje kod Srba, koje uočavaju već klasični pisci,¹⁰³ postepeno gubi značaj, jer se krvna zamenjuje teritorijalnom povezanošću (selo), a bratstva se dele u pojedine porodice koje se jednostavno nazivaju »kuća« ili »rod«. Usljenici u današnju Srbiju i posle više generacija znaju kojem su plemenu pripadali njihovi preci u matici.¹⁰⁴ Životne prilike bile su takve da se porodice nisu rado delile. Očevi, braća, sinovi, unuci sa ženama i decom dugo su ostajali zajedno na

¹⁰³ Videti K. Jireček, *Istorija Srba I*, Beograd 1952, 75.

¹⁰⁴ Uporedi, K. Jireček, *Istorija Srba I*, str. 77.

jednom zajedničkom imanju. Najvidnije obeležje njihovog zajedništva bilo je zajedničko ognjište, gde članovi kuće, kako se to kaže, jedu iz jednog kotla. Znak rasturanja bio je dim iz vajata. Sa ovakvom organizacijom — zadrugom — živeli su Srbi i na zemljištu pod turskom, austrijskom, mletačkom i dubrovačkom upravom.¹⁰⁵ Oblici kolektivnog rada i međusobnog pomaganja ostaci su iz vremena seoske opštinske organizacije. To su moba — kolektivna dobrovoljna pomoć, pozajmica — kada rad treba da se vrati; sprega — objedinjavanje stočne radne snage za naizmenično svršavanje poslova,¹⁰⁶ supaša — zajedničko čuvanje ovaca, i drugi oblici koji su i opšti i specifični. Prela i posela, sa svojim osobenostima, takođe su na svoj način jedno od srpskih obeležja, što ne znači da ih nema i kod drugih naroda, ali u izmenjenom obliku.

U običajima o rođenju sadržane su takođe neke specifičnosti. Na primer, strižba i postupaonica, iako su dobro poznati običaji, imaju i svoju »srpsku varijantu«. Slično je i u svadbenim običajima. Sama struktura svadbene povorke sa okićenim časnicima i čajom, veseljakom i duhovitim čovekom, ali isto tako i sa religijsko-mađijskom komponentom, imaju mnoga posebna obeležja. Sličan je slučaj sa svadbenim ručkom, izvođenjem mlade iz roditeljskog doma i dočekom u mladoženjinoj kući, s nakonjčetom u rukama i cerealijama kao simbolima reprodukcije ljudske vrste.

U pogrebnom ritualu, pored vidnog iskazivanja tuge, dovoljno je podsetiti na takozvano »veselje« u žalosti, kad umre za ženidbu ili udaju stasala osoba, kao i na obavezu podizanja spomenika do godine dana, koja je do nedavno bilo strogo poštovano pravilo.

Široko su bila rasprostranjena i dobro poznata verovanja u »zle oči«, »nečiste sile«, »natprirodna bića« i drugo što je u narodnom shvatanju dobijalo fantastičan odraz. Veliki broj praznika praćen je magijskim obredima i radnjama čiji je krajnji cilj zdravlje, napredak i ekonomsko blagostanje domaćinstva. Među njima je i slava — krsno ime — koju danas smatraju isključivo »srpskim nacionalnim obeležjem«, jer je kao takva hodom istorije prihvaćena za razgraničavanje i identifikaciju.

U bogatom kolektivnom usmenom narodnom stvaralaštvu odražena su zbivanja minulih epoha, ali i isklesani likovi iz žive i mrtve prirode, koji predstavljaju »nacionalne« simbole. Marko Kraljević, Miloš Obilić, kosovski junaci, Prokleta Jerina, hajduci, uskoci, sirotinja raja, zulumčari — izraz su narodnih osećanja i htenja šireg »nacionalnog« shvatanja.

¹⁰⁵ K. Jireček, *Istoriya Srba I*, str. 78.

¹⁰⁶ *Narodi Jugoslavije*, »SANU«, Beograd 1965, 80.

Najzad, gusle kao simbol muzike i poezije bile su i ostale izraz herojske zabave.

Ima i drugih obeležja u srpskom narodu, jer ovde je ukazano samo na neka, na žalost, bez analize i dubljih komentara. Na jednu grupu takvih obeležja svojevremeno je skrenuo pažnju Sima Trojanović. Po Trojanoviću, redosledom kako to on opisuje, kao obeležja pažnju privlači: bušenje ušiju deci, davanje imena, minduše, postupaonica, kumstvo, momčanik, kapa kriškara, način češljanja kose, vezena jabuka, prsten i obeležavanje smrti.¹⁰⁷

Primeri kao što su ovi, pa svakako i karakterističnijih, može se mnogo navesti iz srpskog narodnog života. Ali, i ovo je dovoljno da posvedoči kako je srpska etnička zajednica prošla sve faze u svojoj konsolidaciji izgrađujući kroz to ili prilagođavajući sebi određene tekovine koje su postale svojstvene toj zajednici i preko toga se uklapaju u tokove razvoja ljudskog društva kao njeno obeležje. Sa ovim uobličavanjima i stvaralačkim dostignućima širih razmera ušlo je srpsko stanovništvo u novu etapu svoje društvene emancipacije, kulturnog napretka i ekonomskog razvoja i preko toga se uklopilo, odnosno postalo činilac u savremenim tokovima naučne, tehničke, tehnološke i socijalne revolucije savremenog sveta.

IX Konsolidacioni okviri srpskog etničkog razvoja

U prethodnim izlaganjima bilo je reči uglavnom o tome kroz koje je glavne društvene političke, etničke i stvaralačke procese prolazio srpski etnos u svom razvojnem putu od rodovsko-plemenske, preko državotvorne, do svesti izražene u narodu i naciji kao društvenim kategorijama savremenog doba.

Slovenska plemena u prvim fazama doseljavanja na Balkansko poluostrvo nisu imala, kako ističu istraživači, neke državne svesti. Zajednice su se obrazovale prema potrebi i naklonosti, uglavnom radi odbrane koja je pretela spolja, a kada i to prođe, savezi su se rasturili do nove potrebe. Ovako spajanje omogućila je svest o srodnosti, zajedničkim navikama i relativno jedinstvenom jeziku koji se u početku, do diferencijacije etničkog jezgra, nije bitnije razlikovao. Tek sa razvojem državnih centara mogla se razviti svest ne samo o plemenskoj već isto tako i teritorijalnoj povezanosti. Teritorijalna povezanost je dobila i svoja spoljna obeležja. Kraljevsku titulu dobila je Zeta, a to je omogućilo da oko sebe

¹⁰⁷ Videti, S. Trojanović, *Glavna obeležja srpskog naroda*, Poseban otisak iz »Glasnika Etnografskog muzeja u Beogradu«, knj. I, Beograd 1926.

okupi brdska plemena iz neposredne okoline.¹⁰⁸ Štaviše i zastava, kao simbol države, pominje se u Zeti 1078. godine,¹⁰⁹ a to je bio znak da se stvaraju predstave o određenom okupljanju. Srbija se, istina, u početku razvijala iz skromnih začetaka. Ali, uvek je uspevala, čak i kada se našla, i to nekoliko puta, u zavisnom položaju, da sačuva unutrašnje jedinstvo i da uvek iznova nađe svoj put sve do svoga velikog uspona.¹¹⁰

Malo se zna o prostiranju srpskog imena i srpske svesti, o tendencijama u njihovom širenju ili sužavanju u uslovima još vrlo jednostavne društvene strukture prednemanjičkog perioda. Od sredine XI veka Srbija je trajno objedinjavala, u zajedničkoj državnoj organizaciji, Rašku, Duklju i Travuniju, a povremeno i Zahumlje i Bosnu i Neretljansku Kneževinu. Tržište razvoja bilo je samo u XI veku u Duklji, u XII veku ponovo se prenelo na Rašku, odakle će postepeno početi širenje ka Pomoravlju, zatim prema severu do Dunava i, najzad, širenje na teritoriju Slovena u Makedoniji, koje je trajalo nepun vek — razdoblje suviše kratko da bi ostavilo trajnije posledice. Politička povezanost je u početku XIII veka bila dopunjena posebnom crkvenom organizacijom. Iz starog kristalizacionog jezgra izoblikovala se svest o etničkoj pripadnosti na bazi države, koju ne potvrđuje samo učvršćivanje istog imena i na severu, već i još jasnije upotreba toga imena u etničkom smislu, prilikom seobe Srba u južnu Ugarsku, posle pada (1459) samostalne srpske države pod tursku vlast.¹¹¹ Okvir nemanjičke države verovatno je negde zahvatio populacije koje dotle nisu bile etnički diferencirane ili su bile integrisane samo u malim regionalnim grupama, a na drugoj strani je ostavio neobuhvaćene delove stanovništva koje je dotle nosilo srpsko ime, a koje su postepeno gubili baš zbog toga što kasnije nisu sudelovali u razvoju celine.¹¹²

Presudan period u etničkoj konsolidaciji Srba bio je razdoblje Nemanjića. Tokom dva stoleća, ispunjena veoma značajnim društvenim i političkim procesima, jedino se stabilno držao jedinstven okvir koji je potisnuo i zamenio ranije regionalne političke zajednice i bacio u zasenak njihove partikularističke težnje.¹¹³ Feudalno povezivanje je u velikoj meri uticalo na nastanak docnijih naroda, pa je to bio slučaj i sa srpskim, bez obzira što je narodno osećanje sazrevalo i u kasnijim stolećima.¹¹⁴ Dušanovo carstvo je unelo poremećaj

¹⁰⁸ St. Novaković, *Nekolika teža pitanja*, str. 111.

¹⁰⁹ St. Stanojević, *Iz srpske prošlosti*, Beograd 1934, 78.

¹¹⁰ Videti, B. Grafenauer, str. 31—32.

¹¹¹ Videti, B. Grafenauer, str. 32.

¹¹² S. Ćirković, *Moravska Srbija*, str. 102.

¹¹³ S. Ćirković, *Moravska Srbija*, str. 102.

¹¹⁴ Videti, B. Grafenauer, str. 15.

u razvoj Srba kao etničke zajednice. Dušanova država je ostala nominalno srpska. Ali njegovo realizovanje carstva ugrozilo je tadašnje etničko jezgro, do tada čuvano u čvrstoj ljusci narodne države.¹¹⁵ Događaji za vreme cara Uroša trenutno su ugrozili sudbinu srpstva. Posle 1371. poljuljani su temelji čitavog dotadašnjeg razvoja. Jedinствена država je praktično iščezla, a »svetorodna« dinastija izumrla. Dotadašnji državni tok razlio se u nekoliko regionalnih korita i nije se znalo da li će se bilo kada ponovo spojiti.¹¹⁶ Ali, kriza ne samo što je brzo prebrođena već se srpska svest u novim uslovima na severu posle 1371. konsolidovala tako da gubitak države nije imao sasvim tragične posledice. To je razdoblje poznato kao »moravski period« Srbije koji se odrazio u pomeranju stanovništva, kolonizaciji, demografskim promenama, političkim odnosima i kulturnoj orijentaciji.¹¹⁷ Istorijski idealni kontinuitet (Nemanjići-Lazar-Brankovići) bio je važan za održavanje i učvršćenje etničke svesti Srba. Ova svest je dobila istorijsku dubinu, kao jednu od svojih dimenzija, koja se preko literature onoga doba (rodoslovi, letopisi, saznanja o srpskih carej, srpskih gospod) odrazila u vernosti tradicijama, koje sretamo u svim oblastima života Moravske Srbije. Srbi su se prilagođavali svetu koji se menjao. Ali, ostali su dosledni svojoj veri, despotskoj tituli, svojim ugovornim obavezama, sopstvenim zakonima, nasleđenim običajima i formama.¹¹⁸ Ovaj tradicionalizam je pomogao da se srpska svest učvrsti i pronese kasnije kroz teška vremena turske vlasti.¹¹⁹ Pomeranjem centra oblasti na severu u Pomoravlju i Podunavlju su čvršće uključene u život, pa se tu obrazovalo jedno novo populaciono jezgro koje je postalo nosilac etničkog razvitka u vreme kada je pod turskim pritiskom gušeno staro jezgro na jugu.¹²⁰ Na sever Srbije su se naslanjale naseobine u južnoj Ugarskoj, tako da se, umesto pred turskim osvajanjima obrazovao kontinuiran etnički prostor. Tokom vremena taj prostor je sužavan na rubovima, ali se u središnjem delu očuvao i bio pojačan seobama koje su usledile krajem XVII i u XVIII veku. Na ovom prostoru je u XVIII veku, severno i južno od Save i Dunava, bila kolevka buduće srpske nacije.

Doseljeni Srbi u Južnoj Ugarskoj osvežili su slovenski živalj koji je ovamo dospao ranijim migracijama, koje su počele još u XII veku i trajale i u XIII i u XIV veku, na primer za vlade Dragutinove. Na ovim prostorima, kroz za-

¹¹⁵ S. Ćirković, *Moravska Srbija*, str. 104.

¹¹⁶ S. Ćirković, *Moravska Srbija*, str. 104.

¹¹⁷ S. Ćirković, *Moravska Srbija*, str. 105.

¹¹⁸ S. Ćirković, *Moravska Srbija*, str. 108—109.

¹¹⁹ S. Ćirković, *Moravska Srbija*, str. 109.

¹²⁰ S. Ćirković, *Moravska Srbija*, str. 105.

drugu, selo i knežinu, ojačalo je seljačko patrijarhalno srpsko društvo. U ovako slobodno izgrađenom društvu XVIII veka, sa njegovim demokratskim, antifeudalnim i antiturskim stremljenjima, izgrađivao se srpski čovek onakav kakav se javlja u masi narodnoj u XIX veku.¹²¹

Srbi u Austriji su u novoj sredini sačuvali čitav niz etničkih obeležja donetih iz stare postojbine. Okolnost što je nova sredina bila naprednija samo je ubrzala proces konsolidacije i formiranje srpske nacije u XVIII, a posebno u XIX veku, i to pre svega kod Srba u Austriji, pa zatim i uporedo kod Srba južno od Save i Dunava,¹²² u nacionalnoj državi. Razvitak srpskog građanstva u Ugarskoj, osobito u Vojvodini, u drugoj polovini XVIII veka dao je prve ideološke osnove za pretvaranje srpskog naroda u savremenu naciju.¹²³

Tokom perioda formiranja srpske nacije teritorija koju je naseljavao srpski živalj bila je ispresecana državnim granicama. Ali, to je ipak bila jedinstvena kontinuirana teritorija, dok su privredne veze, razmena dobara i širi dodiri na kulturnom polju preko tih granica sve više jačali, osobito u XIX veku.¹²⁴

Neophodno je ovde spomenuti da se pod pritiskom tuđe vlasti kod Srba u Ugarskoj, kao i Srba uopšte, javila ideja o bližem povezivanju sa Rusijom i o ruskoj zaštiti srpskog živilja. To je dobilo slovensku varijantu, pa je u izvesnoj meri uticalo i na stvaranje nacionalne svesti Srba.¹²⁵

Srpska etnička zajednica prošla je, kao što se vidi, kroz niz etapa društvenog i drugog razvoja u toku svoga konsolidovanja naroda, a druga nacije u savremenom smislu. Narodovanje. Ali, u tom procesu bitne su dve faze. Jedna je obrase formirao prvo na etničkoj pripadnosti, integracijom i drugih etničkih elemenata koji su postepeno primili osećanje pripadnosti kasnijem srpskom narodu. U procesu razvoja stvorena je teritorija, zajednički život, istorijska prošlost, antropološki izgled, jezik, pismo, literatura na narodnom jeziku, vera, specifičan stil života, svest o pripadnosti srpskom narodu i, na osnovi svega ovoga, nacionalna država. Ceo ovaj složeni proces dao je narod i naciju sa svojom ekonomskom integracijom i drugim obeležjima savremenog doba.

Moderna nacija, kao rezultat višeg stepena podele rada i znatno razvijenijih privrednih odnosa u društvu, predstavlja zajednicu povezanu mnogo čvršćim unutrašnjim vezama nego što je to slučaj kod etničkih zajednica u prekapitalističkim

¹²¹ V. Čubrilović, *Predgovor u Vaskrs države srpske*, str. 21.

¹²² N. Petrović, *Razvoj srpske nacije*, str. 41—42.

¹²³ *Istorija naroda Jugoslavije II*, Beograd 1960, 1305.

¹²⁴ N. Petrović, *Razvoj srpske nacije*, str. 52.

¹²⁵ *Istorija naroda Jugoslavije II*, Beograd 1960, 1305.

društvenim formacijama. Međutim, to ne znači da je nacija skladan, harmonično komponovan organizam lišen unutrašnjih trvenja, političkih sukoba, oštih klasnih borbi i drugog. To nije zatvoren organizam, ograđen od sveta, dovoljan sam sebi, statičan, koji ne podleže promenama. U svakoj naciji postoje dve nacije rekao je Lenjin. Ali, te osobenosti dobijaju nove komponente i nova obeležja pod rukovodstvom radničke klase, kao nove društvene snage.¹²⁶

¹²⁶ Videti, N. Petrović, *Razvoj srpske nacije*, str. 52.